

19. 255. 12. 3543
Василь Панейко.

РАЦІОНАЛІЗМ І РЕАЛІЗМ

В РОЗУМІННЮ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ.

*Відбитка з II тому „Студій з поля суспільних наук
і статистики“.*

У ЛЬВОВІ, 1910.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ПІД ЗАРЯДОМ К. БЕДНАРСЬКОГО.

Високоповажений Пан
д.р. Євген Олександрович

Василь Панейко.

виз. авторе
~~20.937~~

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

И-60588/цир.

РАЦІОНАЛІЗМ І РЕАЛІЗМ

В розуміню суспільних явищ.

Відбитка з II тому „Студій з поля суспільних наук
і статистики“.

Ч

Копія 138

У ЛЬВОВІ, 1910.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
ПІД ЗАРЯДОМ К. БЕДНАРСЬКОГО.

1(09)32+30

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 60.589

Раціоналізм і реалізм в розуміню суспільних явищ.

Історична частина: Два типи розуміння суспільних явищ. Стр. 1. — Суспільний раціоналізм природного права. Ст. 1. — Розвиток адміністративної організації в середніх віках і результати в XVI століттю. Ст. 2. — Суспільний раціоналізм на службі королівської влади. Ст. 3. — Раціоналізм кінця XVIII століття. Ст. 4. — Історична школа в праві. Ст. 5. — Гегель. Ст. 6. — Свобідне право. Ст. 8. — Аналітична частина: Раціоналізм і сенсуалізм у теорії пізнання. Ст. 10. — Кант. Ст. 12. — Кірхгофа формула науки. Ст. 12. — Історія і Ранке. Ст. 13. — Раціоналістичні елементи суспільних наук. Ст. 14. — »Науковий раціоналізм« і його обмеженість. Ст. 15. — »Позанауковий раціоналізм« у розуміню суспільних явищ, споріднене його з »філософією природи«. Ст. 17. — Анархістичні теорії як раціоналістичні концепції. Ст. 18. — Нелогічність у будові світа й суспільности. Ст. 20.

Два типи розуміння суспільних явищ та їх теоретичного й практичного спожиткованя виразно зазначають ся в історії й теперішности суспільних наук. Се — раціоналістичне розуміння й порядковане соціальних явищ, яке знайшло свій найповніший вислів у теоріях т. зв. природного права, таї реалістичне розуміння, якого висловом треба вважати школу історичну в праві і економіці. Оба ті типи такі давні, як давні суспільні науки; вони доси не перевели ся таї ніколи не можуть перевести ся; вони живуть обік себе в головах тих самих людей, а коли в означених епохах історичного життя і в свідомости означених осіб оден або другий тип здобуває собі рішучу перевагу, иноді навіть абсолютне значіння, то се залежне передовсім від кождочасного стану суспільних відносин, а в дальшій мірі від умової й чутевої організації поодиноких осіб. У сїм нарисі хочу перше коротко перейти історію розвитку обох типів у новітніх часах, а потім теоретично розглянути їх наукове й практичне значіння.

Загально прийнята думка така, що суспільний раціоналізм, а з ним теорії природного права, вперше зазначили своє існування в раціоналістичній філософії кінця XVIII століття у Франції таї показали свою силу в словах і ділах великої революції. З думкою сею треба розійти ся. Бо як навіть лишити на боці елементи природного права, розкинені в творах старинних і середновічних письменників, а глядати за повними й систематичними проявами тогож права, то знайдемо їх довго ще перед французькою революцією. І побачимо, що їх соціально-політична функція не все була така демократична, як в епоху великої революції, коли-то суспільно-

політичний раціоналізм був знярядом у боротьбі низшої класи проти висшої, міщанства проти шляхти й монарха. Як випробований метод і розвинена система показує ся раціоналістичне право природи вперше в руках королівської влади та служать їй знярядом у боротьбі проти середньовічної адміністрації¹⁾.

То було в XVI ст. і в першій половині XVII століття. Західно-європейські держави мали тоді вже новітню державну власть, а попри неї ще середньовічну адміністрацію. Новітній абсолютизм і середньовічна управа. Публичне життя епох від XII і XIII століття виповняли інститути станового права. Поодинокі стани витворювали свої організації — сільські, мійські, цехові. Організації ті сповняли адміністраційну роботу в найширшій розуміню того слова. На початку XIV століття той розвиток осягнув свій верх: ціле публичне життя було основане на станових корпораціях, наділених адміністраційними повноваженнями. Більш-менш у тім часі розпочали династи будувати свою самостійну адміністрацію на державній основі та ставити її обік адміністрації станової. Виконано ту роботу через два століття, себто до XVI ст. Основи державного права, державного урядничого стану, державної адміністрації вже були готові; під їх напором станове право усувало ся спрвола на дальше місце, де не де навіть зовсім завмирало. А проте — річ цікава, що мимо своєї перемоги нова державна власть нічого або майже нічого не змінювала в існуючих інституціях. Вона йшла до своєї мети — розширити й скріпити державну власть на всі боки і зорганізувати свою бюрократію, але попри те вона не тільки не нівечила старих порядків, а иноді ще їх розширювала. Держава побудувала свої загальні суверенні права над становими творами й обік них, але їх не усунула. Станові, упривілетіювані корпорації (цехи, мійські комуні, провінціональні стани) ще фактично посідали свої адміністраційні управління, одначе ті управління втратили в XVI століттю велику часть свого змісту. Перед очима нового століття станули відносини повні суперечностей: перестарілі, середньовічні форми, проти яких змагав ся новий дух. Зродила ся потреба нового права, відповідного до змінених відносин. Найвизразніше зазначила ся та зміна й потреба у Франції. Ні в одній країні королі так радикально не ослабили станових корпорацій і так швидко не звели нінащо їх давних прав як у Франції. Усю силу їх взяла держава на себе; одначе ні одної з них не скасовано і вони про око далі існували.

¹⁾ Rudolf Eberstadt, *Naturrechtliche und realistische Betrachtungsweise in den Staatswissenschaften*. (Шмолера „Jahrbuch für Gesetzgebung“, 27. 3.).

Поміж державною властю й підданими стояли упривілеговані корпорації, котрі в більшій частині вже втратили свій середовічний зміст та були тільки перешкодою у виконанні державної адміністрації. Суперечності кидалися в очі; обсервація існуючих відносин виявляла яркі противенства.

З таких відносин зродилося й на них зросло нове розуміння держави й її задач: право природи. Товчок дала йому не абстрактна спекуляція, а безглуздість сучасних відносин. Супроти тодішнього розшматованого державного організму накладали людській свідомості думка про єдність держави і одностайність її діяльності, виступало питання про розум або нерозум громадських порядків, розпочала ворухитися людська гато проти „неприродних“ відносин — в ім'я порядків „природних“. Раціоналістичним духом повіяло від правительських кіл, королівські юристи розпочали критикувати існуючі, застарілі інститути та видумувати принципи права відповідного обставинам, так відповідного, що воно їм видавалось правом природи. Все те — в користь королівського престолу і під його високою опікою!

Побачимо, як той раціоналістичний дух через одно-два століття поверне свою критику проти того самого королівського престолу, як його зруйнує, як звічечить королівську владу...

Провідний мотив тому раціоналізмови з королівської ласки дає — невгамовна ненависть проти історичного права станових творів. Відродить її потім дух тої невгамовної ненависти в головах якобінців кінця XVIII століття, виявить її в соціалістичній літературі XIX і XX ст., зазвонить у пропаганді діла новітніх анархістів... Покищо вона (XVI століття!) на службі його величества архихристиянського короля Франції. В очах того раціоналізму нема найменшого оправдання для претенсій станових корпорацій; їх незалежність противить її одностайній „природі“ держави. Проти станових привілеїв виставляють повне право короля й королівського уряду; з того права виводять всі публичні управлення. Проти позитивного права виступає право нове, вічне, „розумне“, основане на „природі річей“. Королівська власть зв'язується з правом природи, а теоретик того права Жан Боден, живучи в країні, яка ще переповнена становими привілеями, вже говорить про „природну свободу“, основану на розумі.

Часи змінюються. Королівська власть, перемігши з поміччю раціоналізму станову адміністрацію та звівши стародавні станові організації до значіння зовсім неполітичного, уґрунтувала її на скріпці сили реальнішої ніж право природи. Колишні

протектори раціоналізму розвинули ся в покровителів легітимізму й консерватизму; місце голошеної з гори критики існуючого заняло домаганє пошани перед позитивним правом, існуючим законним ладом, неохота до всяких „новостей“. Як такий легітимізм знайшов свій систематичний вислів в „історичній школі“ в праві й економіці Німеччини, до сього вернемось трохи низше, а тепер далі підемо за шляхом суспільного раціоналізму у Франції. Там легітимізм, хоча й знайшов собі такого знаменитого заступника як „Король-сонце“, пережив ся багато скорійше ніж у Німеччині та хоча стрівув на своїй дорозі неодного — поетичного і прозаїчного laudator-а існуючого абсолютизму, то таки не спроміг ся на таке могуче науково-ідеологічне своє уґрунтованє й системізованє, яке сотворив собі німецький легітимізм початків ХІХ ст. в історично-правній школі. Не значить се, начеби Франція також не зробила своїх, і то поважних, вкладів у правно-історичне розумінє соціальних явац, але по перше: сила французького духа вибила ся на перше місце в світі і блиснула передовсім у раціоналістичних творах: імена Руссо, Вольтера і інших великих французьких раціоналістів кінця ХVІІІ ст. мають всесвітнє значінє без порівняня більше ніж імена найбільших французьких теоретиків школи історично-правної — Тієрі, Гізб. По друге: ті названі щойно визначні французькі „реалісти“ належать вже до після-революційної епохи, до ХІХ столітя, а хронологічно нам приходить ся перше занятись цвітом французького раціоналізму — передреволюційним і революційним духом „прав природи“ у Франції.

Се речі загально знані, відомости майже трівіяльні про те, як несорозмірність між правними порядками абсолютистично-шляхотської монархії і суспільно-економічними потребами нового „третього стану“ просто провокувала людські розуми до критики „неприродного“ (бо невягідного новим факторам) права та заставляла філософів, правників, політиків думати над зладженєм плянів нових порядків — розумних, справедливих, єдино-природних. І справді, порядки такі заведено, третій стан розбав пережитки середновічних цехів і королівсько-шляхотський абсолютизм та завів „природний“ правний лад — ліберально-буржуазний. Здавало ся теоретикам нового права, що жерелом того права був єдинотільки розум. Право втратило вже свій божеський характер, а мало впливати з людського розуму. На погляд революційних раціоналістів містять ся в людськїм розумі принципи природного права, треба тільки їх розвинути в систему, а до того вистарчить сама сила логіки. Шляхом логічних висновків, незалежно від існуючого,

історичного й позитивного права, прийдемо — здавалось раціоналістам — до розумового або природного права, яке так само як закони людської логіки об'язує всі розумні істоти незалежно від часу й місця, все і скрізь. На погляд їх право — незалежно від держави, має перед нею часове й річеве першенство, а задачею держави може тільки бути виконуване постанов законів природи. Плід революції Наполеон розносив ті природні закони скрізь по Європі. З яким успіхом — знаємо. Кодекси Наполеонівські, виведені будім-то логікою з принципів чистого розуму, розкинені своїм творцем по всіх кінцях Європи без уваги на місцеві потреби й відносини, то тільки одна частинка слідів походу французького раціоналізму і французьких армій на Європу.

Після Ляйпцігу й Ватерльо святий союз заняв місце Наполеонівської імперії, легітимізм місце революції, пошана прав з божої ласки місце прав розуму, романтизм місце раціоналізму, історична школа права місце школи права природи.

Повстане історичної школи — не тільки в праві й економії, а й в історії, філології, географії — звязане з великими переворотами на політичній полі, спричиненими французькою революцією. Від заступників реакційного політичного становища, від противників лібералізму вийшла опозиція проти раціоналістичних теорій державних і суспільних. Один з основателів історичної школи (De Bonald) назвав нову течію просто „контрреволюцією в науці“. Ціле духове життя поставлено на нові основи. Якій були провідні думки нового покоління? А зосібна в чім виявила ся зміна в розумінню суспільних явищ? ¹⁾

Розпочало ся від критики державних порядків. Глибші студії над історією показали, що державний лад — не самовільний твір розуму, залежний від уподобаня якихнебудь реформаторів, а вислів кождочасних відносин між силами в державі; інакше державний лад бувби тільки номінальний, нереальний, недійсний, накинений, неорганічний. Увага дослідників звернула ся на тісні взаємини між державно-правними і загально-суспільними відносинами. Первісна державно-правова критика розвинулась згодом у всесторонню суспільну теорію, зміст якої можна коротко подати в отсих основних ідеях:

Нема „природного“ суспільного порядку обік існуючого ладу;

¹⁾ Edgar Loening, Die philosophischen Ausgangspunkte der rechtshistorischen Schule. (Intern. Wochenschrift f. Wissenschaft, Kunst u. Technik, рік 4.)

існуючі порядки таксамо „природні“ як усякі інші. Вони так само „розумні“ як усякі інші. Вони, правда, не можливо „найліпші“, але й не можливо „найгірші“. Вони єдино-можливі в данім часі; значить, і немінучі. Існуючий суспільний лад — результат дійсних, реальних відносин матеріяльного й духового життя свого часу. Позитивне право, се не наслідок помилки, а вплив інтересів тих складників держави, котрі мають силу. Історія, се не накопичене помилок і безглуздя, а процес органічного перетворення відносин між силами, що йде вперед серед безупинної боротьби протилежних інтересів. Право творить ся в темній кузні „народного духа“; вивести його з розуму не можна. Задача науки: прослідити існуючий, органічно витворений правний матеріал, відсвіжити його і зберігати його живим.

Історична школа має великі заслуги для науки права. Вона раз на все доказала, що право стоїть у найтіснішій звязи з цілим духовим і економічним, соціяльним і політичним розвитком народу, значить, що пізнання права можливе тільки на основі пізнання його історії. Разом із тим принесла історична школа глибше розуміння права звичаєвого. Однак саме те високе таксоване звичаєвого права, яке історична школа вважала за право природне, мало той лихий наслідок, що спричинило занедбане законодавчої функції права на користь дослідів над звичаєвим правом. Не можна згодитись з противниками історичної школи в тім, начеб вона не знала принципу дальшого розвитку вперед, а була звязана з принципом невідомості й консервації існуючого. Але треба пам'ятати, що принцип розвитку не міг у ній виявитись у повній силі. Якщо природне право, то право звичаєве, звичаєве-ж право зроджується тільки в несвідомім творенні народнього духа, то впливає з того опозиція до свідомого творення нового права в законодавстві.

З того погляду треба високо ставити ту поправку, яку вніс до історичної школи Гегель. Його філософія права має в собі — так само як і школа історична — принцип дальшого розвитку. Так само приймає й вона, що право, то не витвір самоволі, а що воно зістає ся в тісній звязи з цілим культурним розвитком. Хоча Гегель і не звертав відповідної уваги на історію права та хоча він у протилежності до крайностей історичної школи недоцінював вагу історично-правних дослідів, то значіє його — мимо всіх довірливих конструкцій його системи — в історії суспільних наук тим важне, що він уперше подав нам історію розвитку держав і законодавств в їх взаєминах з цілим розвитком культури. Він перший глядав за принципами, які роблять можливим констатоване загально-обов'язу-

ючих відносин між поняттями, котрими можна висловити й зрозуміти історичні переміни. Його філософія права не тільки містить у собі розвоєвий принцип, а вона також пре до здійснення його в законодавстві. Він каже: „Володарі, котрі дали своїм народам книгу законів, не тільки зробили їм найбільше добродійство, а виконали також великий акт справедливости“. Метафізична система панлогізму, побудована Геглем, розпала ся — імовірно раз на все. Але глибокі думки, вложєні в ту систему, кинули ясне світло на розвиток духового життя людства та стали ся певним придбанєм також науки про суспільні явища.

Філософія права Гегля була підоймою, яка вважила історичну школу із служби реакції й консерватизму та дала першу основу тому компромісови між історизмом і раціоналізмом, між реалізмом і соціалізмом, котрий в історії суспільних наук звязаний з іменем Карля Маркса тай відомий під назвою „наукового соціалізму“. Компроміс між раціоналістичним і реалістичним трактуванєм соціальних явищ, якого пробу дав т. зв. науковий соціалізм можна коротко висловити осьтак: Раціоналістичний принцип поліпшування світа висказуєть ся в поставленю мети суспільного руху; ся мета — соціалізація знарядів продукції. Реалістичний принцип зазначений сим, що соціальний рух поставлено в течію історичного розвитку, погоджено теоретично з рішачючими факторами історії, основано на реальних умовах господарки й людської вдачі. Той другий, реалістичний момент соціалістичної теорії Маркса являєть ся тим її складником, котрий вяже ту теорію з новітнім розумінєм соціальних наук та дає їй — релятивве, на мій погляд, — право титулувати себе соціалізмом „науковим“.

Згадано щойно новітнє розумінє соціальних наук — з тою думкою, що те розумінє покриваєть ся в головному з принципом історично-реалістичної школи. Не маючи змоги переходити тут усіх галузей соціальних наук, візьмемо тут для прикладу науку права і глянемо на приложєнє історично-реалістичного принципу до правничої науки й практики, а від сього перейдемо до раціоналістичної реакції, яка в найновіших часах зазначуєть ся проти історичної школи в праві.

В першій половині минулого столітя запанувала в європейським правничім світі теорія історичної школи. Які суспільно-політичні обставини супровожали розцвіт тої теорії, про се була висше коротка згадка. З теоретичних моментів не можна тут обминути поглибленя історичних студій, котре показало між и., що писанє й неписанє право кожної країни, то плід історичного життя,

залежний від вдачі й минувшини даного народу. В противенстві до права природи історична школа станула на тім, що нема й не може бути иншого права крім позитивного в даній країні або нації та що ідея права — загально все і скрізь обов'язуючого, то раціоналістична хімера.

До нинішнього дня панує історична школа в європейській юриспруденції. Вона втратила згодом свій первісний характер теоретичної реакції проти наскрізь неісторичної науки природного права, а за те в творах своїх крайних представників стала ся дуже вигідним знарядом для консервоваия всяких правних — хочби й лихих — інститутів за те тільки, що вони існують і мають своє історичне оправданє. З історично-правної тези, що нема иншого права крім позитивного, історично витвореного та державою подаваного, зроблено висновок, що наука права не повинна нічем иншим займатися як тільки досліджуванєм і коментованєм позитивного права. В розумію історичної школи правнича наука має одну задачу: прослідити тези позитивного права, їх взаємини і їх повстанє з попередніх правних інститутів; переводженє студій над тим, як дава матерія повинна бути законно управильнена, не входить в обсяг науки права, а належить до правної політики. Консеквентний правник історичної школи принципіально не глядить уперед, а взад. Він — тільки апарат для викладу й коментованя існуючого й минулого права. Населдки такого розуміня правничої науки некорисно відбивають ся на новітнім законодавстві й судівництві.

На законодавстві тому, що воно не може рівним кроком іти в парі з потребами нового часу. А ті нові потреби за останних 30 років розросли ся в безмір. Нові явища соціального, економічного, політичного життя (з політичних згадаймо тільки язикові справи і питання національної приналежности!) домагають ся правничого наукового обробленя і правничого спрецизованя, потрібного до закондатного сформулованя. Все те лишаєть ся всяким практикам: секційним шефам, міністрам, членам парламентарних комісій тай — компромісам і сваркам між політичними партіями в парламентах.

Свідомість тої недостачі в законодавстві й юдикатурі викликала в найновіших часах остру критику пануючої науки права. Серед французьких, німецьких і австрійських правників витворив ся рух, котрий приняв назву „свобідно-правного“ (freirechtlich). Рух той — ніщо инше як раціоналізм права природи *redivivus*¹⁾.

¹⁾ Gnaeus Flavius. Der Kampf um die Rechtswissenschaft. Heidelberg, 1906.

За попередника того руху треба вважати пок. Антона Менгера, а більш відових живучих учених прихильників того руху можна назвати Рудольфа Штамлера. Теоретики свободного права доказали, що правничі способи й методи полагоджувана питань, на які нема виразної відповіді в законі, не такі-то певні й докладні як декому здасть ся. Вони доказали, що правила викладу собі противорічать тай що взагалі способи правничої техніки — аналогія, вузша й ширша інтерпретація, конструція і т. п. — дуже часто добрають ся тільки з огляду на консеквенції, які впливають з їх ужиття. Часто служать вони за знаряд волі — рішати справу так або инакше. В богатых випадках правник може два противні рішення умотивувати з рівною силою права. Правничі засоби викладу закона, се часто тільки заслона, поза якою відобраеть ся властивий процес у голові правника. В процесі тім економічні погляди, почування, волєві напрями являють ся тими рішаючими складниками, з котрих складаеть ся рішене.

Виходячи з того погляду, прихильники свободного права ставлять домаганє, щоб суддя, наділений основним образованием у соціальных науках, мав вільнішу руку в прикладаню законів ніж признавала йому дотеперішня теорія і практика. Вони домагають ся, щоб судді признано право доповняти законє, а навіть їх змінювати, якщо воно відповідає його правничому переконаню. Маємо в сїм домаганю свободного права відроджене право природи, яке — так само як теперішнє свободне право — претендувало на незалежність від державної власти. Свобідне право — ніщо инше, як почутє правне, переконанє правне загалу. Переконанє те повинно — на думку теоретиків свободного права — одержати обовязуючу силу в судовій сали навіть у противенстві до права позитивного.

Спорідненє свободного права з правом природи має поясненє також у паралельности суспільно-економічних обставин, серед яких народилась ідея одного і другого. Поява свободного права — так само вислів невдоволеня існуючим правом, як право природи було знаком невдоволеня тодішніми відносинами. Закони не згоджують ся вже з потребами житя, себто з правними переконаннями купців, жінок і робітників — каже оден з теоретиків свободного права. Раціоналістичне розумінє і нормованє правних відносин малоби — по інтенціям теоретиків свободного права — творити щось нове, не обняте ще постановами писаного права, малоби бути моментом реформаторським, або в данім разі навіть революційним.

І се не вперве суспільний раціоналізм кладе своїм завданєм

зміну існуючих відносин. Тай не вперше проти суспільного раціоналізму стає реакція офіційної юриспруденції. Можна б на формальнім сконстатованю того хвилюваня раціоналістичної й реалістичної ідеології в суспільних справах, на зазначеню звязи між перевагою одного або другого типу розуміння соціальних явищ та суспільно-політичними відносинами даної хвилі покінчити сей нарсе. Колиж попробую на дальших сторінках теоретично проаналізувати той дуалізм і оба його складники зосібна, то тому, що — здається мені — маємо тут діло з питаннями, яких обсяг не обмежується тільки на соціальні науки, а сягає глибше — до самих корінів людського думаня та належить до найбільш підставових питань теорії наукового пізнаня.

З чого складається людське пізнане? В кождім предметі нашого пізнаня можемо розрізнити вражінє від зверхнього світа, що їх приносять змісли до нашої свідомости, та форми й категорії, якими наш ум ті зміслові вражіня вяже й порядкує. Без діяльности наших суб'єктивних умових сил матеріал наших зміслів бувби — сирим, безвартним матеріалом. Без того сирого матеріалу наші умові сили булиби пустими формами. Без співділаня тих обох складників не можемо придбати собі досвіду навіть про найпростійшу річ. У кождій нашій думці, в кождім виображіню й понятю можемо відокремити сирій матеріал змісловий від порядкуючої функції нашого розуму. Ся елементарна правда справджується на кождім кроці, в найбільш примітивнім думаню. Завдячуємо її Кантові, котрий виступив з нею як проти виключности раціоналізму так проти виключности сензуалізму.

Пригляньмо ся тим двом напрямам.¹⁾

В сути раціоналізму лежить признаване виключної вартости думаню льогікою й понятями супроти досвіду через зміслові вражіня. Ся виключність одної тільки людської сили веде за собою три важні признаки раціоналістичного думаня, які або всі разом або бодай в одній часті зазначають ся в кождім раціоналістичнім світогляді. Перше: Наше пізнане річей не залежить від наших відносин до тих річей, а витворюється рухами думки в обсягу нашого духа. Думане творить собі понятя річей, а потім розвиває з тих понять цілу правду про річі; маємо тут повну суверенність духа, яку раціо-

¹⁾ Georg Simmel, Kant. Sechzehn Vorlesungen gehalten an der Berliner Universität, Leipzig, 1905.

наліст досягає в той спосіб, що або перекладає дані зміслами елементи пізнання на елементи чистої думки, або виключає їх як безвартні й обманчиві. Друге: Якщо наше пізнане правдиве без помочи зміслового досвіду, то воно може розтягатись також на такі предмети, які принципіально стоять поза межами зміслової обсервації, значить, у метафізиці на Бога, безсмертність, будову вселенної, — в суспільних науках на суть соціального розвитку, на його мету, його будучину. І не тільки предмети, а й ступінь певности пізнання мусить виходити поза межі досвіду; бо як усяке або бодай всяке цінне пізнане розвивається з чисто логічного думаня, то воно мусить бути наділене такою самою безумовною певністю й неминучістю як логічні норми; за те досвід подає нам тільки релятивну правду, себто таку, що її дальший досвід може поправити або й змінити. Третє: Коли має обовязувати та виключна вартість чистого думаня, то об'єктивна дійсність мусить мати відповідну будову. Се значить, що метафізичні об'єкти, котрими оперує полишене собі самому думане, таки справді існують: Бог, душа, свобідна або несвобідна воля людини, надзміслові взаємини між річами і т. п. А далі. Коли признаємо який розум, якусь „рацію“ річам і відносинам, то воно значить не тільки, що вони як слід логічно обставлені, а також, що вони мають якийсь розумний зміст, з котрим згоджуємось, якусь мету, яка нас вдоволяє. Розум, „ratio“, що є принципом світа тому, що є принципом пізнання світа в нас, значить стільки, що світ так само розумний, цінний, доцільний як живе „розумної“ людини.

Цілком протвено сензуалізм. Він стоїть на тім, що дійсне й правдиве тільки те, що нам дають змісли. Пізнане через чисте думане й логічне розвиване понятя неможливе, досвід — то єдиний спосіб пізнання. З сього виходить, що ми не можемо нічого знати про метафізичні об'єкти; Бог, суть річей, розум і ціль світа й суспільности не входять в обсяг нашого пізнання. Тай пізнане наше взагалі не має повної й безумовної певности; воно обмежене на те, що нам приносить змісловий досвід, та ніколи не може вийти поза матеріал досвіду до понятя і законів, які моглиб устоятись також перед будучими досвідами. На ті будучі досвіди мусимо все ждати, мусимо з ними числити ся, не маємо ніякої запоруки, що завтрішній досвід не буде зовсім инакший від нинішнього. Всякі загальні й закономірні взаємини мають силу тільки з застереженням на відкликане. Сензуаліст не журить ся тим, чого не можна зміслами збагнути; він склонюється до запереченя істнованя всяких метафізичних об'єктів. Те, чого абсолютно не можна пізнати, нічого не вартє. Суперечности й противенства між метафізичними, релігійними,

соціяльними тезами являють ся йому доказом, що само істноване об'єктів тих тез — суперечне в собі та що існують тільки предмети досвіду. Разом із сим відпадає розумний зміст і вартість, признані раціоналізмом усяким загальним пізнанням.

Внутрішня духова вдача людини, а разом з нею культурні, суспільні й політичні відносини часу, в котрім людина живе, рішають про те, на котрий бік перехилить ся її світогляд — до раціоналізму чи сензуалізму. Як сказано вище, синтезу обох світоглядів дав Кант, розрізняючи в кождім нашім пізнанні раціоналістичні і сензуалістичні складники; на його погляд ні один ні другий елемент нашого пізнання не має абсолютного значіння: форми чистого думання — пусті без матеріялів наших змислів; матеріял змислів — сирій і до нічого не підхожий, поки його не впорядкує формальна діяльність нашого розуму. В справжнім досвіді мусять бути складники одні й другі.

Далі в ті питання тут не потребуємо входити; зазначимо тільки, що мимо тої синтези оба типи людського думання далі існують, а противенства поміж ними далі встоюють ся. Мало того: з метафізики й теорії пізнання вони в ріжних степенюваннях і комбінаціях протягнули ся на весь обсяг людського знання й науки. Раціоналістичний принцип — у більш або менш чистій формі — живе в ідеалістичній філософії, в раціоналістичнім розумінні суспільних явищ; одні з його форм, то теорія права природи; він лежить в основі соціалістичних і анархістичних систем. Сензуалістичний принцип становить ядро реалістичної філософії, реалістичного розуміння завдань наук природничих, ядро історичної школи в праві й інших суспільних науках.

В новочаснім розумінні завдань усіх наук що-раз більше перемагає таке сформуване їх, яке прийняли науки природничі, з осібнаж фізика¹⁾. Клясичну формулу на означене завдань науки дав Кірхгоф, коли осьтак висловив ціль механіки: „докладно і можливо як найпростійше описати рухи, котрі доконують ся в природі“. Якщо якийсь факт із усіх боків описаний, то він тимсамим уже пояснений і завдане науки — покінчене. Мета науки і в найпростійших понятях висловити факти. Образ факту,

1) Ernst Mach, Umbildung im naturwissenschaftlichen Denken. Той же, Über das Prinzip der Vergleichung in der Physik. Той же, Die ökonomische Natur der physikalischen Forschung. (Усі названі розвідки зібрані в книжці: Populär-wissenschaftliche Vorlesungen, 1897.

Той же, Erkenntnis und Irrtum Leipzig, 1906.

зложеній нашими думками, вповні заступає нам сам факт; на образі тим можемо приглянутись усім прикметам самого факту. Дехто домагаєть ся від науки, щоби пророкувала будучі події. „Savoir pour rouvoir“. Се домагане не входить в обсяг наукових завдань. Геолог, палеонтолог, астроном, історик, дослідник культури, лінгвіст пророкують, але — взад. Описові науки природничі, геометрія й математика не пророкують ні взад ні вперед, а глядають тільки крізь умови за річю, тими умовами означеною. Отже замість говорити про пророковане краще сказати: наука має доповняти в думках факти, які знає тільки по часті.

Описати те, що є або що було. Се річ науки. Але не входить в обсяг науки пророкувати що буде, моралізувати як повинно бути, подавати пляни як моглоб бути ліпше. Се завдане етики, політики, техніки і т. д. З області науки усувають ся всі елементи, котрі не мають нічого спільного з фактичним представленням предмету, процесу чи події.

Се треба пам'ятати. Одначе попри те треба мати на увазі, що таке розумінє науки, як чистого представлення фактичного стану, покищо являєть ся тільки як „гранична вартість“ (Grenzwert), як ідеал, до якого наблизили ся тільки найменш скомпліковані науки природні — фізика, хемія; інші-ж науки, а передовсім науки про людину, такі скомпліковані, що простим описом не можна вхопити їх безконечно складного об'єкту. Раціоналістичний — порядкуючий і конструктивний момент у тих науках зазначаєть ся дуже сильно. Візьмімо для прикладу науку історії¹⁾. Для неї категоричним імперативом усе останеть ся домагане Ранке, щоб оповісти, „wie es eigentlich war“, як воно по правді було. Одначе показуєть ся, що того приказу не можна брати дослівно і позитивно, а тільки обмежено й радше негативно. Не може собі власти історія метою описати з фотографічною й кінематографічною вірністю якоїсь події в цілості, мусить вдоволятиь тільки вибором поодиноких рисів і рухів з дійсної події, а імператив Ранке обов'язує її передовсім негативно, в тим значіню, що не дозволяє їй оповідати так „wie es eigentlich nicht war“. Історик битви під Маратоном не буде з кінематографічною вірністю описувати кожного руху, кожної думки, кожного почування кожного Грека й Перса в усіх хвилях тої історичної події, не буде давати цілої правди про неї, а вибере те, що йому буде видаватись важним і цікавим для зложеня образу

¹⁾ Georg Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine erkenntnistheoretische Studie. Друге виданє в 1905 р.

битви. І се не тільки тому, що кінематографічна картина битви під Маратоном неможлива ізза недостачі жерельного матеріалу про кожного діяча тої події в усіх моментах його діяльності, а передовсім тому, що пізнати таку, повну правду про всякого чуру грецькою й перською нам не цікаво. Тут людська, культурна, політична й суспільна „ratio“ історика має поле до роботи: вибрати, порятувати, взяти в одну плястичну картину сирій матеріал. Проте картина не потребує і не може бути невільна; історика обов'язує наведений категоричний наказ і кладе границі його раціоналістичним розмахам.

Що суб'єктивно-раціоналістичний момент зазначає ся дуже сильно навіть у творах найбільш реалістичних істориків, на се згодить ся кождий, хто пригадає собі бодай тільки, як дивно йому було, коли читаючи класичні твори Тукідіда, Лівія або Таціта, знаходив там усякі відомості — політичні, стратегічні, біографічні і н., а відомостей про культурно-економічний побут або зовсім не знаходив або тільки в принагідних увагах і екскурзах. Тимчасом важко собі уявити якогось великого сучасного історика, котрий оповідаючи про великі епохи в життю цілих народів, не присвятив би більше або менше місця спеціально економічним і культурним відношенням. Очевидно причина тут не в більшому або меншому реалізмі даного історика, а в культурній філософії його і його часу, яка звертає його увагу на ті або інші моменти історичних подій і процесів та, признаючи їх вартість, заставляє його за одними слідити, другі лишати на боці.

Ще ширше поле діяльності має суб'єктивно-раціоналістичний фактор у соціальних науках — в економіці, в науці про державу, в соціології. Причина сього лежить в отсім. Суспільні явища такі складні, численні й погані, що обхопити їх усіх у цілім їх багатстві людська свідомість не має змоги. З природи річей приходить ся людському розумови (вобразованому під впливом класових, національних, політичних, культурних, економічних і н. інтересів на підкладі особистої вдачі дослідника) робити вибір того, що вважає за важне й рішаче, описувати се словесним матеріалом, який має під рукою, з рядів безпосередніх вображень творити висші поняття, укладати й систематизувати ті поняття в образ предмету пригожий до віддачі іншим людям та відповідний нашим науковим інтересам. Хотіли до найменшої міри звести або й зовсім відкинути раціоналістичний фактор у суспільних науках країні представники історичної школи в економіці. Їх заходами призбирала ся ціла низка спеціальних дослідів над поодиножними суспільними явищами. Одначе

саме тоді, коли тих дослідів знайшлося чимало, виявило ся, що без дальшого раціоналістично-теоретичного оброблення вони — сарий матеріал, який жде на вибір і впорядковане під руками далекоглядного теоретика. Без того наука звела сяб на безплідне ремесло. І власне тому, що соціальні науки не можуть обійти ся без теоретичного оброблення зпомічу наших раціоналістичних сил і функцій, набирає спеціального значіння питання про суть і межі теоретичного раціоналізму в тих науках.

Критерії для відповіді, чи в конкретних випадках маємо діло з науковим, чи позанауковим раціоналізмом маємо в питаню, чи на вихідній точці даної суспільної теорії стоїть змагане, пізнати й розумово пояснити те, що існує, чи змагане показати те, що повинно і що буде існувати — з яких-небудь причин: етичних, класових, політичних. Коли відповідь вийде в користь першої альтернативи, то маємо діло з раціоналістичним складником, як моментом теоретичним і систематичним, без якого ніяка наука не може обійти ся; колиж відповідь вийде в користь другої альтернативи, то маємо перед собою раціоналізм утопійний, публіцистичний, політичний — тільки не науковий. Зупинимо ся на двох категоріях.

Науковий раціоналізм. Одною з головних його признак являєть ся змагане винайти нескладний принцип у скомплікованих суспільних явищах та осьтак уможливити нам орієнтацію серед безлічи фактів і явищ. Як обережно треба поводитись тим змаганем і як треба безупинно контролювати діяльність раціоналістичного складника в науковім пізнаню¹⁾, на се кілька прикладів.

До найтрудніших питань земельної політики належить питання про достарчене й зужитковане будівельного ґрунту. Ще недовго тому панувала тут раціоналістична розвязка того питання. Здавало ся річю „природною“ й „самозрозумілою“, що ціна землі мусить бути там найнижша, де є найбільше вільної площини до розпорядимости, на широкых, легко доступних і вигідних під будівлю землях; а найвисша ціна там, де земельні відносини недогідні, а розширюване міста стрічаєть ся з трудностями. На раціоналістичний погляд таке розуміне вповні вірне. В дійсности справа стоїть просто противно. Бо ціни землі найвисші там, де є найбільше і найлекше доступної землі, а найнижші там, де ґрунт не одностайний, важко доступний. Коли реалістично глянути на річ, то се видаєть ся справді природним, але як-що воно стоїть в супереч-

¹⁾ Fr. I. Naumann, Naturgesetz und Wirtschaftsgesetz. (Tübinger Zeitschrift, 1892).

ности з раціоналістичними висновками, що дешеве те, чого є багато, а дороге те, чого мало! Сеж основний принцип раціоналістичного закону подажі й попиту, а дійсність у данім випадку показує противенство того закону: чим більше будівельної землі, тим висша на неї ціна¹⁾.

Инший приклад. Здасть ся „природним“ і „раціональним“, що при більше-поверхових, високих будівлях заощаджуємо на землях і що кошти виконання низші. Бо коли побудуємо пять поверхів один на однім, та на кожний з них припаде одна пята частина землі і її ціни. Реалістичні обчислення показали, що се неправда, бо п'ятикратне забудоване пустої передше землі неминуче доводить до того, що негільки участь кожного поверху в ціні ґрунту не обнижають ся, а навпаки ціна землі п'ятикратно зросте. Не платимо за видержливість землі, а за її корисність, а її вартість росте разом з висотою поверхів. Значить, після відчислення технічних моментів дістанемо тезу, що чим висше будуємо, тим висше ростуть ціни землі й найму.

Ще инший приклад. Загально признаний і льогічно зовсім певний закон про творене цін землі каже, що ціну землі означує прихід даного кусника землі та кожодчасна стопа процентова; прихід парцелі земельної капіталізуєть ся відповідно до кожодчасної стопи процентової, тож коли стопа процентова обнижають ся, то вартість капіталу земельної парцелі росте і навпаки, вона паде, коли стопа процентова росте. В хліборобській господарці та тева звичайно — хоча й не все — справджуєть ся. Але вона противить ся дійсному станови річей в господарці на забудованім ґрунті по містах. Зріст стопи процентової не має тут „природного“ й „раціонального“ наслідку і обмеження ціни землі, а навпаки, наслідок зросту процентової стопи в містах такий, що прихід із землі підносить ся, себто підносять ся чинші найму.

Приклад з иншої області²⁾. Нові дослідни над історією культури раз-у-раз мусять розбивати давнійші раціоналістичні конструкції відповідей на такі важні питання, як питання про повстанє того чи иншого культурного звичаю, про початок того або иншого винаходу. Питання ті належать до праісторії, історичних жерел до розв'язки їх нема, поле для раціоналістичних комбінацій було отверте. Ну,

1) Rudolf Eberstadt, Rheinische Wohnverhältnisse und ihre Bedeutung für das Wohnungswesen in Deutschland. Jena, 1903.

То й же, Naturrechtliche u. realistische Betrachtungsweise...

2) Alfred Vierkandt, Die Stetigkeit im Kulturwandel. Eine soziologische Studie. Leipzig, 1908.

і вирослож тих комбінацій чимало. Типовим методом в їх творенню були такі міркування: „Було річю самозрозумілою, що...“ „Треба було тільки трохи пригадати, щоб...“ „Легко собі уявити, що...“ і т. н. В той спосіб повстали всякі теорії винаходу уживання огню, винаходу гончарства, управи землі, годівлі худоби і т. н. Новітні історики культури закидають ті діалектичні конструкції одну за одною, бо глибші досліді й основніше пізнане психіки первісних (і сучасних) людей показує, що про ті найбільші культурні придбання й винаходи рішали всякі моменти — передовсім волюнтаристичні — а споміж них інтелектуальні міркування найменше мають заслуг.

Позанауковий суспільний раціоналізм. Методом своїм він споріднений з т. зв. філософією природи¹⁾ (Naturphilosophie) Шеллінга і його школи. Визначала ся та філософія природи — погордою до „сліпих, емпіричних“ дослідів над природою; замість важкої наукової роботи вона поклала символічні толковання й спекулятивні конструкції, для яких навіть не домагала ся справдженя бодай ex post. Принявши за правду, що природа розвиваєть ся по кільком спекулятивно відкритим принципам, школа Шеллінга льогістично будувала цілі природничі системи, прим. систем фізики. Вийшло воно таке, що де при тодішнім стані природничих наук була якась прогалина, то „натурфілософ“ її спекулятивно виповняв шляхом льогічного висновку з поставленого принципу; місце практичних спроб (експериментів) заняли експерименти в думаню. Не можна сказати, начеб усі ті конструкції й висліди діалектичних спроб виявили ся потім вповні хибними супроти емпіричних дослідів. Навпаки, філософія природи може повеличатись кількома такими едобутками раціоналістичних міркувань, як відкрите одної незнаной передше кістки людського організму шляхом діалектичного висновку, без реального експерименту. Відкриття того доконав ніхто инший як Гете. Але на загал період „натурфілософії“ означає в історії природничих наук — прірву, самаж „філософія природи“ так основно скомпромітувалася в очах пізнійших реалістичних природників, що коли кілька років тому ученй хемік Оствальд оголосив курс викладів про філософію природи²⁾, то заздалегідь оправдував ся з того, що приняв таку скомпромітовану назву для системи своїх

¹⁾ Karl Vorländer, Geschichte der Philosophie. Leipzig, 1908. (Другий том).

²⁾ Wilhelm Ostwald, Vorlesungen über Naturphilosophie. Leipzig, 1905.

студії з поля сусп. наук

26.937

Львівська бібліотека 2
АН УРСР

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 60.589

поглядів, які з ранійшою філософією природи не мають нічого спільного.

Природничі науки — менше складні від суспільних — скоріше й легше вилічили ся з раціоналістичних природничих конструкцій. За те в трактуванню суспільних явищ споріднений з „натурфілософією“ суспільний раціоналізм зберіг ся аж до наших часів та буйно цвіте й розвиваєть ся. На конкретних прикладах можна буде побачити його характеристичні признаки.

Що всі соціалістичні системи аж до 40-их років мин. столітя льотістично виводили ся з раціоналістичного аксіому про доброту Бога (або природи) і основну доброту людини, і що саме та віра дає їм признаку утопізму, се річ загально відома. Трохи менше признана річ, що т. зв. науковий соціалізм обняв у своїй системі велику силу раціоналістично-утопійних моментів разом з моментами реалістичними, та що він о стільки науковий, о скільки не-соціалістичний і навпаки — остільки соціалістичний, о скільки оснований на утопійнім раціоналізмі. Але мабуть найменше знана річ, що в наших часах, в другій половині XIX і на початку XX столітя утопійний соціалізм з дуже ярко-радикальним змістом живе й розширюєть ся. Той правний спадкоємець раціоналістичної філософії XVIII столітя, збогачений ще ідеями XIX столітя, се — анархізм у всіх його відмінах і течіях. Треба тільки взяти до рук першу з черги анархістичну книжку, брошуру, газету, а повіє на нас духом великих раціоналістичних мислителів кінця XVIII і початку XIX столітя: ідейне спадкоємство анархізму, якого він справді не потребує стидатись¹⁾.

Знайдемо там передовсім ту саму віру в „природний“ лад суспільности, який живе поза всяким „позитвним“ порядком, віру в природні суспільні закони, які треба відкрити: „основні закони суспільної економії, які має розкрити наука“ (Бакунін), щоб світ гармонії — „природного порядку“ міг здійснитися. „Якби суспільність була поставлена на своїй природній основі, то інтереси загалу ніколи не моглиб увійти в противенство до інтересів одиниці“ — каже Жан Грав. (До речі: одно-два людські покоління раніше найсвітліші голови людства відкрили, що саме капіталістичний лад із свобідною конкуренцією й приватною власністю, се „природний“ порядок річей!) „Гармонія сама собою виросте із солідарности інтересів, як тільки всі люде будуть одною й тою самою ріднею“ —

¹⁾ Werner Sombart, Sozialismus und soziale Bewegung. Jena, 1905. (Глава перша).

впевняє Крапоткін і додає, що нема сумніву, що як тільки людство поставить свої відносини на природній основі, а власне на рівно високім як простім принципі взаємної помочи, то воно осягне нечувану досконалість і повне щастє. Навіть праця буде — на погляд Жана Грва — „приємною розривкою“ і „тімнастичною вправою“. Вина людської недолі лежить у хибнім порядку всіх дотеперішних суспільностей. А вполчене того хибного ладу анархісти бачать у державі. „Держава, се лихо“ — каже Бакуїн. Лихо тому, що вона штучний, людськими руками зроблений твір, який стоїть поперек шляху до розвитку природних відносин між людьми. Увільнена від держави суспільність, се „природний“ порядок, у яким не будуть панувати примусові позитивні закони, а закони природи взаїмного притягання. Каже Грав: „Соціологічні закони не потребують сили примусу. Їх подавати-ме навчанає, а не примус і вони будуть обмежувати ся на показуване нам найкориснішого окруження, серед якого одиниця може осягнути повний розвій свого ества“. За тим іде загальне в анархістичних системах признаване високої вартости знаню, гльорифікація розуму, віра в силу пропаганди словом і ділом. В своїм „Малім Катехизмі“ на питанє: „яке було доси найбільше діло революції?“ відповідає Крапоткін: „декрет конвенту з 10 мая 1793, який постановив культ розуму“.

Одним словом: як т. зв. „науковий“ соціалїзм цілим розмахом льогічної сили доказає, що здійсненє суспільних гараздів буде можливе тільки під опікою всемогучої держави, так „науковий“ анархізм з іще більшою силою льогіки виводить людські гаразди з бездержавного стану. Хоч результати тих системів противні собі, то методи їх дуже споріднені. Вяже їх раціоналізм і льогістичне трактованє світа й людей. Взагалі треба сказати, що — як се ми вже мали нагоду висше зазначити — раціоналізм має свої заслуги в суспільнім житю. „Дух — вічний революціонер“; він може вилагітмуватись важними успіхами; мало того, свою вагу він може доказувати навіть тим, що хибні погляди, ілюзії, коли обхопили людську свідомість, будили сумління, доводили вноді до значних діл, але — при всім тим треба тямити, що з наукою раціоналістично-льогістичні утопії й пророкованя не мають нічого спільного та що в науковім організмі вони являють ся „чужими тілами“. Колиж вони, йдучи за сучасним духом пошани для наукової роботи, за всяку ціну силкують ся сховати свій політичний, клясовий, метафізичний, етичний зміст під зверхнім виглядом науковости, замість признати ся до своєї публіцистичної й агітаційної мети, то в розуміню суспільних

явищ вони викликають таке замішане поняття і ідей, яке спричинили в розуміню природних явищ колишні системи філософії природи.

Облезшує тай взагалі робить можливим раціоналістичним суспільним теоріям зберігати свій науковий німб та характеристична пркмета людського ума, яка заставляє людину бачити льогічну немінучість в результатах довгих історичних процесів, у суспільних теоріях, в яких ті процеси висловлені, в прінціпах, які вирости з потреби власти, посідання або з могучих суспільних інтересів. А підоймою раціоналістичних суспільних теорій являеть ся нічим недоказана віра у всемогучість льогіки, в те, начеб у житю й поведеню людей рішала перш усього льогіка, тай начеб взагалі світ і суспільність були побудовані по прінціпам льогіки, і то льогіки людської. Супроти сього раціоналістичного погляду суспільний емпіризм показує осьщо :

Ніяка суспільність не основана на свідомій згоді людей, наділених досконалим і ясним апаратом льогіки. Природничі науки стоять на сїм, що світ побудований — правда — органічно, але не льогічно, далі що льогіка — дуже пізне людське придбане, людський знаряд у боротьбі за бутє, який підпорядковує веі справи під людські понятя ціли. Органічні в природі нетільки окремі одиниці — людина, рослина, — а й комплекси явищ, а також недуги, галапаси, смерть. Хто береть ся глядати за льогікою в природі, той владе спеціальну вагу на людину і корисні їй або приємні твори; а се наскривь наша, людська приватна справа. Піддана льогіці частина нашого бутя — дуже дрібна. Показуєть ся те, коли хочемо льогічно язсувати минуле й істнуюче, прим. коли глядаємо за льогікою в історії повстаня мови, в повстаню публичної опінії, національних пересудів, політичних і економічних подій. В природі й суспільности обертаєть ся наче якесь коло подій. Наша льогіка порядкуючою силою вдираєть ся в хаос природних і суспільних подій; хаос знова вдираєть ся в льогічні загороди та обкутує їх несконтрольованими асоціяціями; льогіка знова приходить та приймає ті асоціяції, як дані, і силкуєть ся знова на них впливати. Порівнали¹⁾ льогіку з палочкою, котру ми вставили до пливучої води. На однім малім місці палочка трошки впорядкує струю, одначе зараз за нею хвилі знова стрічають ся тай пливуть своєю органічною течією.

¹⁾ Oskar Schmitz, Die Macht der Unlogik. (Öster. Rundschau, XXI).

III

И-60.588/2пр